

Doktori értekezés tézisei

**SOPIANAE KÉSŐ ANTIK (ÉSZAKI)
TEMETŐJÉNEK ÉPÜLETEI ÉS
FESTMÉNYEI**

Írta: Gábor Olivér

PTE, Pécs

2008

I. Az értekezés témája, célja és módszere

Doktori disszertációm Sopianae északi temetőjének késő antik, részben pogány, főleg azonban ókeresztény épületelemeit vizsgálta a rendelkezésünkre álló tárgyi-, képi- és írott források valamint analógiák alapján. Az épületek és falfestmények bemutatása, rekonstruálása mellett szándékom volt azok vallási hovatartozásának pontosabb meghatározása, a hozzájuk kapcsolódó korabeli rítusokra, szertartásokra való következtetés, valamint az őket ért különböző irányból érkező kulturális hatások kimutatása. Végül célul tűztem ki a temető szerkezetének és használati idejének lehetőség szerinti minél pontosabb meghatározását – elsősorban az épületek jellege és elhelyezkedése alapján.

Alapvetően a német kutatás hagyományos, reduktív szemléletét alkalmaztam, amely mellett azonban Sopianae északi temetőjének épületei esetében némi engedelményre is lehetőség adódott az ókeresztényként való markánsabb meghatározás irányában. Módszerek tekintetében az ókeresztény emlékek Itáliában évszázadok alatt kialakult felosztása szerint jártam el. A pécsi leletanyag összetételének megfelelően a helyi írott forrásokra – azok hiányában – kevésbé támaszkodhattam, mint az ókeresztény időszak általános irodalmára. A kisebb tárgyi emlékek elemzése csak annyiban lehetett feladatomban, amennyiben azok a dolgozat címében foglalt építmények meghatározásához hozzájárulhattak. Az ókeresztény régészet témakörei közül leginkább tehát két fő részre, az épületek és a képek vizsgálatára koncentráltam. Mindehhez szükséges volt a különböző tudományok e tárgyban elért interdiszciplináris eredményeinek számbavétele. A régészeti-történeti, építészeti és művészettörténeti vizsgálati lehetőségek mellett figyelembe vettem a geológiai, geofizikai, egyháztörténeti és teológiai kutatások eredményeit is. Az egyes részletek elemzésekor bemutattam az általam elérhető, gyakran egymással ellentétes nézeteket, akkor is, ha azok végső állásfoglalásommal nem egyeztek.

A kutatás által használt, egymástól gyakran eltérő fogalmakat, megnevezéseket megpróbáltam megmagyarázni, a szóhasználatban következetességre törekedtem. Mivel a temetőben nem csak sírkamrák maradványai kerültek elő ezért sok esetben a számozott emlékeket inkább temetői építményként említem. A sírkamrák feletti felszíni épületekkel kapcsolatos megnevezéseket felsoroltam, de alapvetően több név használatát is elfogadhatónak tartom (cella memoriae, kápolna, oratorium, stb.).

A hivatkozásokat a szövegben jelöltem, emellett lábjegyzeteket is alkalmaztam, hogy a téma kifejtésének folyamatosságát a hozzáfűzött részek a főszövegben ne zavarják. Az irodalomjegyzékben a legújabb lehetőségeknek megfelelően internetes hivatkozási helyeket is megjelöltem. A disszertációt az illusztrációs képek zárják LXVII táblán elrendezve. Az egyes képek címét, származási helyét vagy készítőit a képek alá írt szövegben megadtam, a szövegben pedig utaltam rájuk a vonatkozó helyeken. Törekedtem rá, hogy a dolgozat tárgyát képező temetői építmények közül a lehető legtöbbnek az alaprajzát és képét, valamint ahol lehetséges volt, a rekonstrukcióját is bemutassam. A terjedelem behatároltsága okán azonban a szövegben megadott analógiáknak csak egy részét illusztráltam.

II. Az értekezés felépítése

A Bevezetés után, a II. és III. fejezetekben Pannonia ókeresztény történetének és Sopianae 3-4. századi történetének összefoglalóan rövid bemutatása található. A város késő antik – ókeresztény időszakának ismeretéhez fontos tájékoztató pontokat ad a római kori előtörténet és a várossá válás folyamatának ismerete. Mivel e fejezetek nem tartoznak a dolgozat fő tárgykörébe, ezért nem törekedhettem a provincia és a város részletes bemutatására.

A IV. rész építészeti bevezetőként ismerteti az ókeresztény építészet korszakait, az épületek és főleg a temetői építménytípusok eredetét, kialakulását, külön kitérve a pécsi temető egyedi és általános jellegű épületeinek analógiáira. A keresztények közösségi épületeinek és temetői építményeinek létrejötte nem azonos töről fakad. Az előbbieket a magánházakból, ill. később a bazilikákból, az utóbbiak pedig a pogány templomokból és a bazilikákból alakultak ki. A temetői építményeket az ókeresztények csak ritkán használták keresztény rítusok bemutatására, a közösségi épületekben pedig a 4. században nem temetkeztek. A két épületcsoport egy-egy elemének összeolvadása a 4. század legvégétől fokozatosan városi épületté váló bazilikák esetében figyelhető meg, melyek a 4. században még inkább sírok fölé épültek vagy sírokat helyeztek el bennük. Sopianae temetőjében azonban egyelőre temetői bazilika egykori meglétét csak feltételezni lehet és a város területéről sem ismerünk keresztény szakrális épületet.

Az V. rész megadja a helyben előkerült írott források felsorolását, valamint az ókeresztény régészet általános kutatástörténeti összefoglalóját. Itt kapott helyet Sopianae késő antik temetője kutatóinak felsorolása is a 18. századtól napjainkig. A temető helyben lakók által való ismeretének korábbi előtörténete viszont már az építmények rómaiak után következő „utóéletéhez” tartozik, és

mivel akkor itt még nem tudatos kutatásokról volt szó, így az a rész a disszertáció végére került.

A VI. fejezet elején az épületek katalogizálásának korábbi kaotikus jellegéből kiindulva a helyi kutatók közmegegyezésére törekedve másodmagammal megpróbáltam egységesíteni az eddig előkerült temetői építmények számozását, és egy konkordancia-táblázatban egyeztettem azt a legismertebb régi verziókkal. Összesen 34 darab temetői építmény kapott számot, köztük a korábban csak névvel ellátott Cella Trichora, Cella Septichora és az Ókeresztény Mauzóleum is. Ezen túl sok bizonytalan helyzetű emlékről van tudomásunk, melyeket szintén felsoroltam, de csak létük tudományos régészeti bizonyítása (ásatás) után kaphatnak külön számot. A köztudatban meghonosodott számozás újragondolása nem jó, de szükséges feladat volt a jövőbeni kutatások és a nyilvántartás kezelésének megkönnyítése okán. Emellett az ismertebb épületek külön neve természetesen a jövőben is fenn fog maradni.

Az egyes pécsi temetői építmények és kutatási eredményeik részletesebb leírása szintén a VI. fejezetben kapott helyet, mégpedig az új számozás sorrendjében. Néhány esetben az épületek korábban megadott metrikai adatai eltértek egymástól, amik a szubjektív mérési szempontok miatt akár ma is 1-2 cm eltérést mutathatnak. Amennyiben szükséges volt az egyes építmények rekonstrukciós lehetőségét és általam feltételezett rendeltetését is megadtam, jóllehet az építészeti formák részletesebb elemzése a későbbi fejezetekben következik.

A VII. fejezetben a jellegzetesebb építészeti elemeket vizsgáltam, kezdve az építőanyagokkal és falazással, folytatva a szigeteléssel, a statikával és az épületek részeivel, végül pedig befejezve a belső berendezéssel és fennmaradt faragott kőtöredékekkel. Az építkezések minősége, formája, technikája nagy

mértékben függött a helyi praktikumtól, amely esetünkben elsősorban a Mecsek lejtős, vízfolyásokkal teli környezetéből, a közelben fellelhető vagy gyártható építőanyagok minőségéből, a római építészeti és temetkezési hagyományokból és az ókeresztény igényekből adódott össze.

A VIII. fejezetben a sírépületektől különválasztva tárgyalom a falfestményeket. Ez leírásuk után lehetőséget ad az építészeti elemzéstől való elkülönült értékelésre, valamint a jelenettípusoknak és festményrészleteknek külön-külön való vizsgálatára, összehasonlítására. Alapvetően három sírkamra festményeiről van szó: Péter-Pál (I.) sírkamra, Korsós (II.) sírkamra, és az Ókeresztény Mauzóleum (XXXIII.). A pécsi Cella Trichora 4. századi(?) falfestményrétegei jelenlegi kutatottságuk alapján egyelőre értékelhetetlenek. Ezeket túl néhány festett sír is ismert a temetőből. Az egyes szimbólumok jelentését és analógiáit is külön tárgyalom - elsősorban azokat, melyek a pécsi temetőben előkerültek. A szimbólumok egy részéről önállóan nem bizonyítható, hogy biztosan keresztény. Képi környezetük és temetői helyzetük azonban minden pécsi esetben erre utal. (A Krisztus-monogram eredetének, kialakulásának és használatának vizsgálatára – annak fontossága miatt – különösen nagy hangsúlyt fektettem, hiszen a temető területén 7-8 ábrázolása is előfordul.)

A VIII. fejezet a képekre vonatkozó korabeli írott források ismertetésével kezdődik, külön csoportba szedve a kereszténység előtti nézeteket, valamint a 2-5. századi pogány és keresztény állásfoglalásokat. A képek készítésével kapcsolatos ókeresztény állásfoglalások közt érezhető a 2. századtól való fokozatos engedékenység megjelenése, ugyanakkor a szélsőséges álláspontok folyamatos jelenléte bonyolítja a helyzetet. A sírkamrák festményei után a jóval szegényesebben kifestett sírokat is bemutatom, melyekre szintén akad példa Pécsen. A mozaikokból néhány töredéken, és eléggé hiányos előkerülési adataikon kívül nem sok maradt fenn. (Előkerült a szakirodalom által korábban

nem ismert újabb temetői mozaiklelőhelyre vonatkozó írásos forrás, de sajnos tárgyi emlékek vagy ábrázolás nélkül.) Végül pedig a szarkofágok ismertetése következik. Ez utóbbiakról általában bizonyítható a 4. századi használat, míg keresztény indíttatásuk csak feltételezhető.

Az írott forrásokból megismerhető ókeresztény képi ábrázolások bemutatása után a pécsi falfestmények és analógiáik alapján módomban volt következtetni ma már hiányzó képrészletekre (pl. egy második kandeláber a Péter-Pál sírkamra előkamrájának a falán vagy a Napkeleti bölcsék ábrázolásának lehetősége a Mauzóleumban) és az egész temető képgazdagságára (pl. festmények feltételezése néhány felszíni épületben).

A IX. fejezetben először a város és temetője egymáshoz való viszonyát vizsgálom. A temető a várostól északra fokozatosan alakult ki, az út vagy utak mentén. A temető területének korábbi, rómaiak általi használatát ásatási és főleg geológiai megfigyelésekből lehetett kikövetkeztetni. Eszerint itt korábban ipari terület volt, ahol agyagbányászat, kőkitermelés, téglagyártás és akár szőlőtermesztés folyt.

Ismertetem a Mecsek-oldalban feltételezhető egykori források helyét és számozva bemutatom a temetőn átfolyó vagy azt kikerülő, ismert korabeli vízvezetékeket, árkokat. A ma is létező völgytalpak alapján következtethetünk a Sopianae várostól északra, a Mecseken átvezető hágókra. Ezeket összekötve a várossal megkapjuk a temető területén átvezető főbb római útvonalak kikövetkeztethető vonalát: 1./ a Hunyadi J. u vagy Krumpli-völgy felé, 2./ a Nyíl és Mecsek utcák közti völgy felé, 3./ a Székely B. út vagy Fröhweisz-völgy felé.

A temetői építmények tájolása és elrendezése éppen a Mecsek lankáihoz alkalmazkodott leginkább. Ezen túl figyelembe vették a temetői utakat, a város irányát és hatással voltak rájuk a hagyományok, valamint a vallási előírások is.

A temetőt eddigi adataink szerint Kr. u. 200 körül kezdték el használni. Terjeszkedése az 5. század elejéig folyamatos volt. A legkorábbi részek a mai Széchenyi tér környékén lokalizálhatók, a területi növekedés pedig ÉNy-i irányba, a mai Szent István tér felé történt, ahol az ókeresztényekhez leginkább köthető emlékek és az építmények többsége előkerült.

A X. fejezetben a temető kialakulását befolyásoló külső és belső hatásokat vizsgálom. Pannoniában a 4. század előtt is voltak festett sírok és sír építmények. A 4. században Sopianae mellett megjelenő sírkamrák és kétszintes sír építmények készítésének szokása azonban keleti eredetű, ahogy maga a kereszténység is. Ugyanakkor az ortodox egyház hatása, valamint a Pécssett megtalált ókeresztény falfestmények mindenképpen Itália felé mutatnak.

A XI. fejezet a korabeli temetési rítusokat, azok változásait, a pogányságból a kereszténység felé való átmenetet mutatja be az írott források, valamint képi- és tárgyi emlékek alapján. Külön kitérek a Sopianae temetőjében felételezett ókeresztény temetői bazilika egykori meglétének és feltételezhető helyeinek kérdésére. Eddigi három helyszínen keresték: egyrészt a Cella Septichorától feltételezték, másrészt a mai székesegyház alatt, harmadrészt pedig a pécsi Ókeresztény Mauzóleum mellett feltételezték. Véleményem szerint ilyen szempontból csak az utóbbi két helyszínt érdemes vizsgálni.

A XII. fejezet a temető és a sírkamrák sorsát taglalja, a rómaiak távozása után. A sír építmények sorsáról az 5-17. század közti időszakból szinte századonként vannak adataink – elsősorban régészeti, másodsorban pedig írott források

alapján. A sírkamrákat kirabolták, elbontották, elplanírozták vagy éppen a betemetés által nem tudatos módon, de megóvták. Sopianae ókeresztény temetőrészének helye hatással volt Pécs legkorábbi középkori városmagjának, vagyis a püspöki központnak a kialakulására is. A fejezet a 18. századdal zárul, amikor az első sírkamra Koller József kanonok révén az újkori tudományos kutatások látókörébe került.

Az utószónak tekinthető Sopianae és Pécs c. fejezet után következik a Felhasznált irodalom jegyzéke és a Képtáblák.

III. Az értekezés eredményei

A dolgozatban eddig közöletlen vagy csak megemlített temetői építmények részletes bemutatására is vállalkoztam. Emellett az ásatások során előkerült, eddig még szintén közöletlen, de általam fellelt tárgyi emlékeket is bemutatom. A korábbi kutatás eddigi eredményeit igyekeztem mind a kezdetektől fogva bemutatni, az illusztrációk közül viszont leginkább csak azokat vettem át, melyek ma is megállják a helyüket.

Pontosítottam az épületek datálást, valószínűsítettem használatuk módját és a hozzájuk kapcsolható korabeli rítusokat. Az épületek alapján pedig meghatároztam a temető elő- és utótörténetét, használatának korszakait, terjeszkedési irányát és a főbb temetői útvonalakat.

Számba vettem a pécsi „ókeresztény” temető alapvető régészeti és történeti értékeit, egyediségét:

- A 4-5. századi temetőrész horizontális (tehát a közhiedelemmel ellentétben nem katakombá), és leginkább sírközpontú (tehát nem ereklye- és nem szentember-központú) temetőként definiálható.
- Sok késő antik temetői építmény maradt, meg viszonylagosan jó, bemutatható állapotban, köszönhetően a középkori egyház „konzervatív” építkezési szokásainak és annak, hogy a sírkamrák eleve föld alá épültek.
- Sopianae temetői építményeinek változatossága egyebek mellett a pogányságból a kereszténység felé mutató lassú hagyományváltás, rítusváltozás bemutatója. (Amennyiben a város a 430-as évek után is fennmaradt volna, úgy a szakrális épületek terén már kialakultabb,

egységesebb hagyománnyal találkozánk.) A 4. század végére lassan Sopianae temetőjében is minden bizonnyal uralkodóvá váltak az új, keresztény rítuselemek, amiket az épületeknek tükrözniük kell. A libatióból így lehetett az 5. századra eucharisztia, a symposionból agapé, az ital beöntésére való loculusból és „ételtároló” fülkékből így lett fenestella, a sírra öntött borból és olajból szent olaj és szent kenet, a halotti lakomák tricliniumaiból és mensájából agapé tricliniuma és mensája, majd akár oltár. E tekintetben nem is lehet különválasztani a keresztény elit és népi vallásosságot, csupán egy 50-100 évig tartó lassú átmenetre gondolhatunk, melynek irányítója és élharcosa Sopianae-ban az ariánusokat legyőző ortodox egyház volt.

- A sírkamrákban fennmaradt falfestmények egyedülálló képi bemutatóját adják a 4. századi kereszténység hitvilágának, jelképrendszerének, kedvelt ószövetségi és újszövetségi motívumainak. Nem tértem ki a pécsi sírkamrák képi programja komplex definiálásának kérdése elől sem, noha e téren részben szubjektív állásfoglalás szükséges. A Péter-Pál sírkamra képi programjának témája tehát a halál, melyet a Bűnbeesés miatt halandóvá váló emberpártól kezdve a haláltól megmenekülő Dánielen és Jónáson keresztül mutat be, az újszövetségi Megváltással (Mária és Jézus) és a Feltámadás-ígéretével (Noé! a galambbal) zárva a „képregényt”. A pécsi Ókeresztény Mauzóleum töredékesebb képi programjában is ehhez hasonló témavezetést kerestem, míg a szegényesebben díszített sírkamrákban szimbólumok ábrázolásáról volt szó, történetek nélkül.

- Végül az ókeresztény épületmaradványok és falfestmények történeti és más értékeinek felismerése, a 18. század végétől folyamatos kutatás és a megóvás iránti igény lelkes tudósok során át vezetett a helyszín

világörökségi színhelyként való bemutatásának lehetőségéhez a 21. századra.

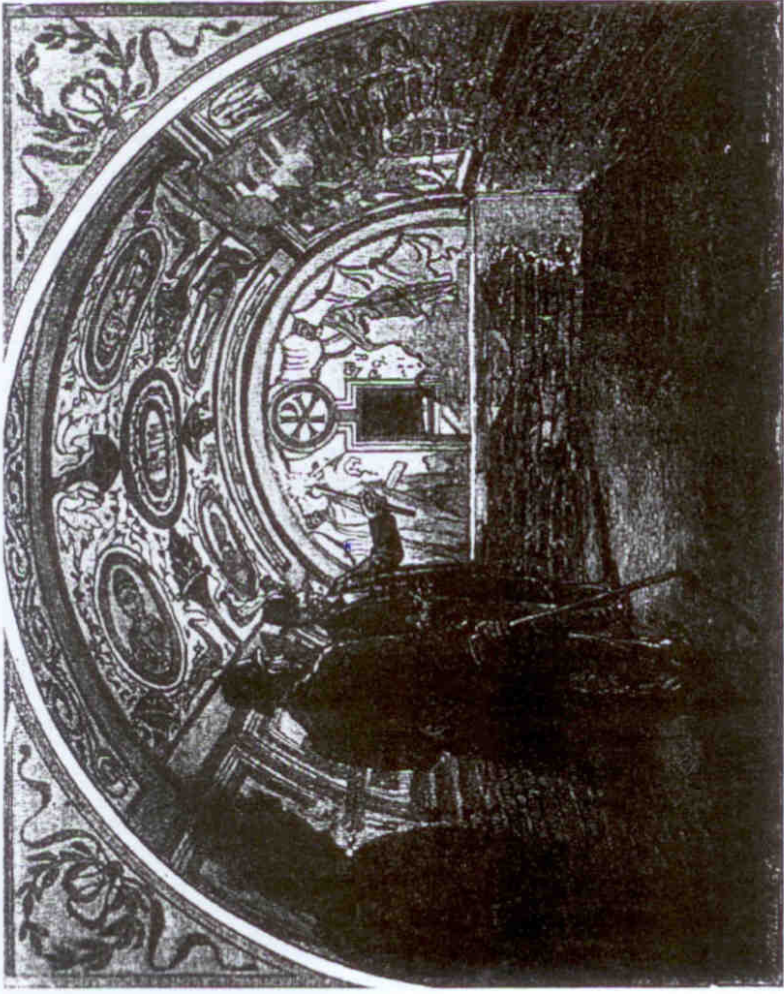
A temető teljesebb értékelését a jövőben két tényezőtől várhatjuk. Egyrészt az eddig feltárt sírok külön elemzéséből - mely egy másik készülő disszertáció témája - másrészt a régészeti ásatások folytatódásától.

1. kép: Sopianae északi temetőjének belső kronológiája.

2. kép: Geomorfológiai viszonyok alapján meghatározható utak

Gábor Olivér megjelent munkái a doktori értekezés témakörében

- Gábor Olivér: Évezredes szent helyek Pécssett I.: Szent István tér. In: Pécsi Szemle, 1998 ősztél. 4-10. Pécs.
- Gábor Olivér: Késő antik sírok Mágocson. In: Uherkovich Ákos (szerk.): A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 43. 1998. (1999.) 113-130. Pécs.
- Gábor Olivér: Világörökség, Pécs. in: Múzeumi Hírlevél. 2001 december.
- Gábor Olivér: Késő antik női ékszerek és használati tárgyak a 2002. évi pécsi ásatásokról. in: Romváry Ferenc (szerk.): Pécsi Szemle 2/2003. 2-7. Pécs.
- Gábor Olivér: A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos Gimnáziuma udvarán talált római kori temetőrészlet. in: A ciszterci rend pécsi Nagy Lajos Gimnáziumának jubileumi évkönyve a 2002/2003. tanévről. 2003. 59-72. Pécs.
- Kárpáti Gábor - Gábor Olivér: The Buildings and Frescoes of the Early Christian Cemetery in Pécs. in: The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. (Pannonia II.) Situla 42. 2004. Ljubljana. 287-290.
- Gábor Olivér: A pécsi ókeresztény sírkamrák. In: Pécsi Szemle, tél/2004. Pécs. 2-16.
- Gábor Olivér: A pécsi ókeresztény temető legújabban feltárt sír építményei. in: Magyar Múzeumok, 4/2005. Budapest. 33-35.
- Gábor Olivér: Üzenet a múltból. In: Pécsi Szemle, 2005/tavaszi. Pécs. 2-5.
- Gábor Olivér: Előszó. In: Kraft János: A pécsi ókeresztény temető geológiája és felszínének fejlődése. Örökségi Füzetek, 5. 2006. Pécs. 7-8.
- Gábor Olivér: A pécsi késő antik temető épületeinek számozása. In: Sopianae krónika, 2007/1-2. Pécs. 11-14.
- Gábor Olivér: Ókeresztény jellegek a pécsi késő antik temetőben. In: Firkák, I. 2007. Győr. 367-378.
- Gábor Olivér: Egy ókeresztény világörökséget bemutató hely mérlege. In: Múzeumcafé, 2/2007. Budapest. 20-22.
- Gábor Olivér: Népvándorlás kori szekerce a Mecsek lábánál. In: A Mecsek Egyesület Évkönyve a 2007-es egyesületi évről, 2008. Pécs. 32-46.
- Gábor Olivér: Christograms from the Northern Late Roman Cemetery of Sopianae (Pécs). In: Tóth István-Emlékkönyv. 2008.